

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2013

UDK 323.1(474.5)(091)
Ep37

Mokslinis redaktorius
Česlovas Laurinavičius

Knygos rengimą ir leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-4-9

Recenzentai
prof. dr. Dalia Leinartė
dr. Rasa Čepaitienė

Vladas Sirutavičius

Etnokultūrinio nacionalizmo proveržiai ir valdžios politika: apie lietuvių nacionalinę identifikaciją postalininiu laikotarpiu

Įvadas. Tyrimo tikslai ir teorinės prielaidos

Istorikai, aptardami destalinizacijos proceso raidą, jo sukeltas įtampas ir poveikį, daugiausia dėmesio skyrė visuomenės „politinio neįėjalo“ sistemos atžvilgiu apraiškoms ir pobūdžiui išsiaiškinti.¹ Panaši tendencija reiškiasi ir darbuose tų mokslininkų, kurie siekė nustatyti ir aprašyti 1956 m. įvykių Lenkijoje ir Vengrijoje, 1968 m. Čekoslovakijoje poveikį „SSRS vakarinių pakraščių politiniam lojalumui“. Aptariant šį klausimą istorikų darbuose buvo analizuojamos ir Lietuvos visuomenės reakcijos.²

¹ Ю. Аксютин, *Хрущевская „оттепель“ и общественные настроения в СССР в 1953–1964*, Москва, 2004, с. 154–198; К. Е. Loewenstein, Re-emergence of public opinion in the Soviet Union: Khrushchev and responses to the secret speech, *Europe-Asia Studies*, 2006, vol. 58, no. 8, p. 1329–1345; А. В. Шубин, Тайны Советской эпохи. *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР*, Москва, 2008, с. 8–40; М. Dobson, The Post-Stalin Era. De-Stalinization, Daily Life, and Dissent, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2011, vol. 12, no. 4, p. 905–924.

² А. Weiner, The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics, *The Journal of Modern History*, 2006,

Vis dėlto tokio pobūdžio studijose vienas svarbus visuomenės „reakcijų“ aspektas į politines perturbacijas Sovietų Sąjungoje ar į dramatiškus pokyčius jos satelinėse valstybėse dažnai yra ignoruojamas arba jam skiriama mažiau dėmesio. Tai *nacionalinis*, tiksliau, *etnokultūrinis*, tokių visuomenės reakcijų pobūdis. Pačios savaime tokios etnokultūrinės visuomenės reakcijos, pirmiausia gimtosios kalbos vartojimo viešojoje erdvėje, tautinės kultūros palikimo ir jos išsaugojimo, tarptautinių santykių klausimai, valdžios anaipol ne visuomet buvo interpretuojamos kaip pavojingi ir grėsmingi „buržuazinio nacionalizmo“ pasireiškimai.

Priešingai, aptariamuoju laikotarpiu etnokultūriniai klausimai dažnai tapdavo oficialios retorikos ir politikos dalimi. Didžiausias valdžios rūpestis buvo, kaip į politinę dienotvarkę įtraukti visuomenei aktualius kultūrinius reikalavimus atskiriant juos nuo įvairių politinio nelojalumo pasireiškimų, t. y. *politinio nacionalizmo*. Beje, pažymėtina ir ta aplinkybė, kad tam tikrais laikotarpiais netgi ne valdžia Vilniuje, bet Kremlius imdavosi tokio nacionalinių problemų politizavimo skatindamas vietos valdžią į politinę dienotvarkę įtraukti lietuvių kalbos vartojimo, „nacionalinių kadru ugdymo“ klausimus. Taip, pavyzdžiui, atsitiko po Stalino mirties, 1953 m. pirmoje pusėje L. Berijos „atlydžio politikos“ laikotarpiu. Tiesa, šis laikotarpis buvo trumpas (114 dienų) ir, atrodo, didesnės įtakos visuomeniniams politiniams procesams neturėjo.³ Tačiau

vol. 78, no. 2, p. 333–376; A. Weiner, *Deja Vu All Over Again: Prague Spring, Romanian Summer and Soviet Autumn on the Soviet Western Frontier*, *Contemporary European History*, 2006, vol. 15, no. 2, p. 159–194; T. Таннберг, „Под воздействием международной реакции жалкие остатки антисоветских элементов в нашей стране...“ 1956 год и проблемы Прибалтики в Кремле, *Ab Imperio*, 2007, vol. 3, c. 161–194. Iš lietuvių istorikų, tiesa, fragmentiškai, panašiais klausimais rašė K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatura, Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7 (16), p. 205–208.

³ L. Berijos inicijuotus pokyčius nacionalinėje politikoje vakariniuose SSRS pakraščiuose (Ukrainoje, Baltarusijoje ir Lietuvoje) bei jos įgyvendinimą Lietuvoje trumpai aptarė Elena Zubkova. E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль. 1940–1953*, Москва, 2008, c. 153–165; taip pat žr. M. Pocius, *Sovietų režimo nacionalinės politikos bruožai 1944–1953 m., Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2 (28), p. 55–73.

vieną svarbų sovietinės politikos aspektą liudijo: bent jau dalis Sovietų Sąjungos vadovybės po Stalino laikotarpio ėmė suvokti, kad atsisakant masinės prievartos, nacionaliniai, tiksliau, etnokultūriniai, klausimai, jų kėlimas, integravimas į politiką gali tapti reikšminga sovietinės sistemos legitimizavimo priemone.

Apskritai galima teigti, kad istorikus, pirmiausia sovietologus, domino nacionalinės politikos Sovietų Sąjungoje tikslai, dinamika, įgyvendinimo priemonės, instituciniai formuotojai ir pan. Tokia problematika būdinga postrevizionistinei istoriografijai. Dalis autorių, aptardami nacionalinę valdžios politiką, padarė išvadą, kad sovietinei nacionalinei politikai buvo būdingos ne tik represinės, unifikacinės rusinimo tendencijos, bet ir sąmoningo, suplanuoto įvairių etninių ir nacionalinių grupių kultūrinių identitetų skatinimo, plėtojimo politika. Tokia politika gavo *korenizacijos* vardą.⁴ Šios politikos esmę keliais žodžiais būtų galima nusakyti taip: bolševikai, siekdami sovietinę sistemą padaryti priimtinesnę, patrauklesnę, skatino įvairių SSRS titulinių tautų, etninių grupių kultūrinį vystymąsi (mokyklų gimtąja kalba steigimas, įvairių akademinų institucijų, užsiimančių kultūros plėtote kūrimas, nacionalinės inteligentijos formavimas), taip pat didinti skaičių nacionalinių kadro partijoje ir biurokratiniame aparate. Šitokia politika davė savų rezultatų, tačiau buvo trumpalaikė ir apie trečiojo dešimtmečio

⁴ Nacionalinei politikai SSRS nušviesti skirta didžiulė istoriografija, jos apžvalgą galima rasti *State of Nations. Empire and Nation – Making in the Age of Lenin and Stalin*, ed. by R. G. Suny and T. Martin, Oxford Un. Press, 2001. Rinkinyje spausdinamas ir vieno garsiausių sovietinės nacionalinės politikos tyrinėtojų Terio Martino (Terry Martin) straipsnis, gerai perteikiantis minėtą istoriografinę tendenciją (*An Affirmative Action Empire. The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism*, p. 67–90.) Taip pat žr. T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell Un. Press, 2001, p. 75–124; R. G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford Un. Press, 1993, p. 84–126. Apie institucinį nacionalinės politikos lygmenį rašė: F. Hirsch, *Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities*, *The Russian Review*, 2001, vol. 59, p. 201–226; F. Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca, NY and London: Cornell Un. Press, 2005.

pabaigą–ketvirtojo pradžią ji buvo nutraukta – valdžia perėjo prie represinės politikos ir rusinimo. Suprantama, tokia kontekste dažniausiai buvo tiriama sovietinės vadovybės politika Centrinės Azijos, Kaukazo tautų, Ukrainos ar Baltarusijos atžvilgiu. Taigi tirtos tokios titulinės nacijos, etninės grupės, kurių nacionalinė identifikacija buvo menčiau išreikšta ir kurios neturėjo valstybingumo tradicijų, kuriose „politinio nacionalizmo“ recidyvai praktiškai nesireiškė. Todėl Baltijos tautos dažniausiai į tokius tyrimus nepatekdavo.

Iš dalies tyrimas turėtų šią istoriografinę spragą užpildyti. Tiesa, tik iš dalies. Mat šios studijos *tiesioginis* tikslas nėra LSSR, LKP nacionalinės politikos, jos tikslų ar politikos įgyvendinimo priemonių analizė. Pagrindinis šio tyrimo uždavinys, metaforiškai tariant, aptarti lietuviškos „masinės sąmonės“ etnokultūrinius, etnocentriškus bruožus sovietinėje Lietuvoje detotalitarizacijos laikotarpiu, konkrečiau – šeštame dešimtmetyje.⁵ Taigi tuo laikotarpiu, kai nacionalinis veiksnys pakankamai aktyviai reiškėsi Sovietų Sąjungos satelitinėse valstybėse (Lenkijoje ir Vengrijoje – 1956 m.). Antra vertus, tirsime ir lietuviškosios inteligentijos reakcijas į politinius pokyčius daugiausia dėmesio skirdami tam, kaip buvo įgyvendinami nacionaliniai siekiai ir aspiracijos. Galiausiai aptarsime, kaip Lietuvos valdžia reagavo į „masinėje sąmonėje“ vykstančius etnokultūriškumo protrūkius ir inteligentijos keliamus reikalavimus.⁶

⁵ Sąvoka „masinė sąmonė“ akademiniam istorijos tyrime, kuris grindžiama empirinės medžiagos analize, nėra dažna ir gali kelti tam tikrų aliuzijų. Ši sąvoka dažnesnė politikos mokslų atstovų darbuose. Šiame tekste „masinė sąmonė“ suprantama taip, kaip ją interpretavo A. Štromas. Jis teigė, kad „politinė sąmonė masiniu lygiu“ yra grįsta „daugiau instinktais bei emocijomis negu informacija ir jos analize“. A. Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 228.

⁶ Dalykiniu požiūriu šis tekstas artimas Elenos Zubkovos studijai (*Прибалтика и Кремль. 1940–1953*). Autorė trumpai analizavo etnokultūriškumo raišką ir valdžios reakciją į jas 1953 m. Taip pat Romualdo J. Misiūno ir Reino Taageperos (Reino Tageperos) monografija *Baltijos valstybės priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992. Knygos skyriuje „Tautinės kultūros atgimimas: 1954–1968“ (p. 142–186) aptariami dėl destalinizacijos įvykę pokyčiai komunistų partijų politikoje („nacionalinių kadry“ daugėjimas) ir „autonomiškumo“ plėtra kultūroje (sovietinės nacionalinės inteligentijos sklaida).

Teoriniu požiūriu, tyrime remiamasi etnosimbolizmui būdingu etniškumo, tautos ir nacionalizmo aiškinimu.⁷ Aiškindami etniškumo ir tautinio tapatumo prigimtį etnosimbolistai daugiau dėmesio skiria ne „objektyvioms“ sąlygoms, turinčioms įtakos tautiniam tapatumui, bet sociopsichologiniams veiksniams. Anot Anthony'o D. Smitho (Antonio D. Smito), etnosimbolizmo tikslas „suprasti etniškumo ir nacionalizmo, vidaus pasaulį“, analizuojant simbolinius [kultūros] elementus ir subjektyvias [etniškumo bei nacionalinio tapatumo] dimensijas“.⁸ Klausinama, ne tik kodėl tapatumai kinta, kas ir kaip juos veikia, bet kodėl kai kurie etniškumo ir nacionalinio tapatumo simboliniai, kaip antai kalba, istorinė atmintis, tradicijos ir pan., elementai, nepaisant įvairių politinių ir socialinių pokyčių, išlieka gana pastovūs. Teoriniu požiūriu taip pat svarbūs Philipo G. Roederio (Filipo Dž. Roederio) ir Gailės W. Lapidus (Geilės V. Lapidus) darbai, kuriuose analizuojama etninių ir nacionalinių tapatumų raiška politinėje sistemoje, kurios vienas iš organizacinių principų buvo *etnofederalizmas* (kitas – centralizuotos partijos, kurioje vyravo slaviškas etninis segmentas).⁹ Autoriai pažymi, kad, pirma, etninio ir nacionalinio tapatumo raiškas būtina tyrinėti įvertinant institucinį politinį – etnofederalistinį –

⁷ Apie etnosimbolizmo aiškinimo pagrindinių nuostatų analizę ir kritiką skaitykite: N. Statkus, *Etniškumas ir nacionalizmas*, Vilnius: VU leidykla, 2003, p. 31–33.

⁸ A. D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*, London, 2009, p. 23. Ten pat Smithas teigia, kad etnosimbolistai analizuoja etninio ar tautinio tapatumo jausenas pasitelkdami jas organizuojančius simbolinius resursus, tokius kaip kalba, tradicijos, atmintis, vertybės, mitai, ir kurie sudaro pavidą, žmones jungiantį į skirtingas kultūrinės bendruomenes (p. 16).

⁹ G. W. Lapidus, *Ethnonationalism and Political Stability: The Soviet Case*, *World Politics*, 1984, vol. 36, no. 4, p. 555–580; G. W. Lapidus, *The Nationality Question and the Soviet System*, *Proceedings of the Academy of Political Science*, 1984, vol. 35, no. 3, *The Soviet Union in the 1980s*, p. 98–112; G. W. Lapidus, *The Structural Context of Soviet Ethno-Nationalism*, *Theory and Society*, 1991, vol. 20, no. 5, *Special Issue on Ethnic Conflict in the Soviet Union*, p. 705–709; P. G. Roeder, *Soviet Federalism and Ethnic Mobilization*, *World Politics*, 1991, vol. 43, no. 2, p. 196–232.

kontekstą. Etnofederalizmas – titulinės tautos statuso pripažinimas, teritorinis apibrėžtumas administracinėmis sienomis, o kai kuriais atvejais ir administracinio statuso suteikimas titulinės tautos kalbai sudarė prielaidas rasti etninei ir tautinei saviraiškai. Antra vertus, toks modelis neužkirto kelio rusinimo tendencijoms, o tai skatino kilti etnines arba nacionalines įtampas ir galiausiai formavo prielaidas rasti etnokultūriškumo politizacijai. Rusinimo tendencijų priežastys glūdėjo pagrindinėje politinėje institucijoje – centralizuotoje ir unifikuotoje SSRS Komunistų partijoje ir jos skelbiamoje „sovietinio patriotizmo“ doktrinoje. Tokia doktrina faktiškai suponavo rusiškumo viršenybę kitų etninių ir nacionalinių kultūrų atžvilgiu. Trečia, sovietinės federacijos subjektų – respublikų – politiniai elitai destalinizacijos ir centralistinių tendencijų silpnėjimo laikotarpiu iš esmės turėjo spręsti du uždavinius: „blokuoti kontrelitų“ formavimąsi, nes jie stengėsi politizuoti etnokultūriškumą ir kėlė grėsmę sovietinio režimo stabilumui; integruoti visuomenėje kylančius etnokultūrinius lūkesčius – titulinės tautos kalbos plėtra, nacionalinių kadru „iškėlimas“ – taip ne tik išplėsdami socialinę režimo atramą, bet ir kartu stiprindami dominavimą savojoje respublikoje, savo autonomiškumą Centro atžvilgiu.

„Atlydys“ 1953 metais ir nacionalinis klausimas

Apie politines peripetijas, prasidėjusias po J. Stalino mirties, Lavrentijaus Berijos veiklą, „nacionalinio klausimo iškėlimą“ Lietuvos politinėje dienotvarkėje mūsų istoriografijoje jau rašyta.¹⁰ Todėl daugelio klausimų aptarti nebereikia. Antra vertus, kai kurie to

¹⁰ A. Streikus, Politinės ir ekonominės raidos bruožai Lietuvoje 1953–1955 m., *LGGRTI Darbai*, 1996, nr. 2, p. 69–75; V. Tininis, *Sniečkus 33 metai valdžioje (Antano Sniečkaus biografinė apybraiža)*, Vilnius, 2000, p. 115–130; B. Puzinavičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius, 2001, p. 11–26; J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007, p. 156–167; M. Pocius, *Sovietinio režimo nacionalinės politikos bruožai Lietuvoje 1944–1953 m.*, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2, p. 65–69.

meto įvykiai liko menčiau tyrinėti. Taigi daugiau dėmesio skirsime tiems dalykams, kurie svarbesni aptariamai problemai. Istoriografijoje paprastai diskutuojama, kokių tikslų siekė L. Berija, savo rankose turėjęs didelę politinę galią, o interpretacijos šiuo klausimu skiriasi. Vis dėlto praktiškai visi autoriai sutaria, kad šalia įvairių visuomeninio, politinio gyvenimo liberalizacijos priemonių (įvairių politinių bylų peržiūrėjimas, kovo pabaigoje paskelbta amnestija¹¹) buvo ir dar viena, kurią būtų galima pavadinti *nacionalinio klausimo suaktualinimu*. Vienas Sovietų Sąjungos vadovų vakariniuose šalies pakraščiuose į politinę dienotvarkę ėmė aktyviai įtraukti nacionalinius klausimus.

Paprastai tai reiškėsi dvejopai: vakarinių sovietinių respublikų vadovai buvo kaltinami „nacionalinės politikos iškraipymais“, nepagrįstomis represijomis, nesugebėjimu likviduoti „nacionalistinio pogrindžio“ ir pan. Kartu Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos vadovai buvo raginami aktyviai į vadovaujamus postus kelti titulinių tautų atstovus, raštvedyboje, viešajame gyvenime plačiau vartoti vietines, kaip antai ukrainiečių, lietuvių, baltarusių, kalbas. Iš esmės tai reiškė ne ką kita, kaip bent jau dalinį imperijos pakraščių rusinimo atsisakymą, o perspektyvoje galbūt perėjimą prie tautinio komunizmo, galiausiai gal ir respublikų suverenumo išplėtimą iki sovietinės Mongolijos statuso. Tačiau tai tik spekuliacijos. Dar į vieną aplinkybę būtina atkreipti dėmesį. Nauja atlydžio politika vyko kartu su svarbiais kadru pokyčiais: vakariniuose pakraščiuose buvo keičiami ne tik įvairūs jėgos struktūrų vadovai, bet ir sąjunginių respublikų lyderiai. Į vadovaujamus postus vietoj atvykėlių rusų buvo skiriami vietiniai, titulinių tautų atstovai.¹² Trečias aspektas: istoriografijoje

¹¹ Buvo požymių, kad nauja Sovietų Sąjungos vadovybė sieks mažinti įtampą su Vakarais, pirmiausia santykiuose su JAV. Balandžio mėn. partijos oficioze „Pravda“ pirmą kartą istorijoje buvo išspausdinta nekupiūruota, necenzūruota naujojo JAV prezidento D. Eisenhowerio (D. Eizenhauerio) kalba. Sovietų lyderių atsakymas į prezidento kalbą buvo gana santūrus.

¹² SSKP CK prezidiumo nutarimuose dėl padėties Ukrainos SSR vakarinėse srityse (priimtas gegužės 26 d.) ir padėties Baltarusijos SSR (priimtas birželio 12 d.) buvo „personalinis punktas“. SSKP CK iš pareigų atleido Ukrainos pirmąjį

jau pažymėta, kad postalininė Sovietų Sąjungos vadovybė, žinoma, ir L. Berija, siekė ir Vidurio Europos satelitinių valstybių politikos pokyčių. Ir čia nacionalinis politikos aspektas tam tikrais atvejais vaidino gana svarbų vaidmenį.¹³

Taigi, kad ir kokie būtų buvę L. Berijos ar jo grupuotės tolesnės politikos uždaviniai, inicijuoti pokyčiai vakarinius pakraščius ir konkrečiai Lietuvos SSR paveikė dvejopai. Pirma, biurokratijos, nomenklatūros, politinio elito pokyčiai paskatino rasti ne tik netikrumo, bet ir konkurencijos elementų. Antra, reaguodami į Centro spaudimą, kaltinimus iškraipant nacionalinę politiką lietuvių Komunistų partijos veikėjai, vieni aktyviau, kiti atsargiau, ėmė kelti „nacionalinį klausimą“. Šiame kontekste reikšmingas Lietuvos

sekretorių L. Melnikovą ir jį atšaukė SSKP CK žinion, į jo vietą rekomendavo skirti A. Kiričenko. Tas pats nutiko ir Baltarusijos SSR KP sekretoriui N. Patoļičevui: vietoj jo į respublikos partiją rekomenduotas M. Zimianinas. Abu buvo titulinės tautos atstovai. Лаврентий Берия. 1953. *Документы. Россия XX век*, Москва, 1999, с. 48–54. Ten pat publikuojami L. Berijos inicijuoti ir SSKP CK prezidiumo priimti dokumentai.

¹³ Pirmiausia sovietinė vadovybė L. Berija, G. Malenkovas, V. Molotovas „naują kursą“ išbandė Vokietijos Demokratinės Respublikos atžvilgiu (birželio 2 d. VDR vadovybė buvo iškviesta į Maskvą). Anot kai kurių istorikų, Malenkovas VDR vadovams aiškinęs, kad SSRS prioritetas ne socializmo sukūrimas Vokietijoje, o jos suvienijimas taikingos ir demokratinės valstybės pagrindu. Apie „naują kursą“ Vokietijos atžvilgiu skaitykite: V. Baras, Beria's Fall and Ulbricht's Survival, *Soviet Studies*, 1975, vol. 27, no. 3. p. 381–395; James Richter, Re-Examining Soviet Policy towards Germany in 1953, *Europe-Asia Studies*, 1993, vol. 45, no. 4. p. 671–691; G. Roberts, A Chance for Peace? The Soviet Campaign to End the Cold War, 1953–1955, *Cold War International History Project, WWICfS, Working Paper*, 2008, no. 57, p. 1–64. Birželio 13 d. į Maskvą iškviesti Vengrijos vadovybei buvo priekaištaujama ne tik dėl nepavykusios ekonominės politikos ir nesėkmingos žemės ūkio reformos, kolektyvizacijos, bet ir dėl per didelės valdžios Mátyáso Rákosy'o (Matjašo Rakošio) rankose, kuris vadovavo partijai ir vyriausybei. Jam kliuvo ir už tai, kad nesirūpina „vengrų iškėlimu į vadovaujamus valstybės postus“. Sovietinei vadovybei spaudžiant Vengrijos ministru pirmininku tapo vengras Imre Nagy (Imrė Nadis). Plačiau Ch. Gati, *Stracone Żłudzenia. Moskwa, Waszyngton i Budapeszt wobec powstania węgierskiego 1956 roku*, Warszawa, 2006, s. 43–57.

aukščiausiujų veikėjų atsakas į gegužės 26 d. SSKP CK prezidiumo nutarimą „Lietuvos SSR klausimai“, kurį partijos ir respublikos vadovai suformulavo birželio 11–13 d. vykusiam LKP CK V plenumo.

Plenumo medžiaga lietuvių istorikų ne kartą komentuota ir aptarta, todėl nei Antano Sniečkaus, nei kitų Centro Komiteto veikėjų kalbų plačiau nekomentuosiu. Aptarsiu tik kelis svarbesnius dalykus. Pirmiausia visi kalbėjusieji pripažino, kad nacionalinėje politikoje buvo pridaryta klaidų ir kad LKP vadovybė pirmiausia už tai yra atsakinga. Tačiau svarbiau tai, kokias klaidas LKP vadovai įvardijo ir kokias laikė pirmaeilėmis. A. Sniečkus aiškino: „Vienas itin didelių politinio ir masinio darbo trūkumų yra tas, kad mes dažnai ignoruojame gimtąją kalbą...“¹⁴ Toliau buvo pateikti skaičiai: Vilniuje nelietuviškai skaityta 86 proc., Kaune – 35 proc. paskaitų. Taigi partijos propagandistai nepasiekia „lietuvių liaudies masių“. Pirmasis sekretorius taip pat pripažino, kad ir partiniai organai ignoruoja lietuvių kalbą, tai ypač pasakytina apie Vilnių. Respublikos sostinėje, anot A. Sniečkaus, vieši užrašai praktiškai visi nelietuviški, įstaigose sunku susikalbėti gimtąja lietuvių kalba. Lietuvių kalbos ignoravimas gali atstumti nuo tarybų valdžios „kai kuriuos dirbančiųjų sluoksnius“ ir padėti „buržuaziniams nacionalistams“ skleisti antirusišką propagandą.¹⁵ Panašių akcentų buvo daugiau. Kiti plenumo dalyviai pabrėžė kitus nacionalinio klausimo aspektus. M. Gedvilas daug kalbėjo apie vietinių kadro ugdymą, jų iškėlimą į vadovaujamus postus. Jis taip pat pastebėjo, kad partija mažai dėmesio skyrė klausimui, kaip nacionalinę politiką vertina „eilinis lietuvis“. Valdžios įstaigose jis dažnai susiduria su lietuviškai nemokančiais. Taip paprastas tarybų valdžiai lojalus asmuo gali pasiduoti „nacionalistinei propagandai“ ir manyti, kad

¹⁴ LKP CK V plenumas. Stenograma. A. Sniečkaus kalba (rusiškai), 1953 06 11–13, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, l. 32.

¹⁵ *Ibid.*, l. 33. Kartu Sniečkus ypač pabrėžė lietuvių ir rusų draugystės svarbą, daug kalbėjo apie istorinę dviejų tautų ryšių reikšmę. Sprendžiant iš Sniečkaus pasisakymo, rusų ir lietuvių tautų draugystė yra sėkmingos nacionalinės politikos pagrindas (l. 58).

tarybų valdžia – tai „rusų valdžia“, o „Lietuva „okupuota“ rusų“.¹⁶ LSSR vyriausybės vadovas pažymėjo, kad visose Lietuvos įstaigose turi būti sudarytos sąlygos susikalbėti lietuviškai (gimtaja kalba), kaip ir kitose sovietinėse respublikose, „valstybiniais reikalais turi užsiimti šios nacijos piliečiai“. Tik įvykdžius tokius pertvarkymus bus suprasta, kad „tarybų valdžia“ yra „lietuvių reikalas“, ir baigsis kalbos apie „rusų okupaciją“.

Apskritai plenumo kalbos apie lietuvių tautos „nacionalines teises“ skambėjo skirtinguose kontekstuose ir iš įvairių partijos narių lūpų. V. Niunka aiškino, kad „kova už lietuvių tautos nacionalines teises“ vaidino žymų vaidmenį valstiečių judėjimuose XIX a. viduryje. Tai esą liudijo atsišaukimai lietuvių kalba, taip pat siekis steigti lietuviškas mokyklas ir t. t.¹⁷ Apie lietuvių tautos išskirtinumą („jauna nacija“ ir kartu senų valstybingumo tradicijų paveldėtoja, taip pat „turėjusi buržuazinio valstybingumo periodą“) ir būtinumą įgyvendinant sovietinę nacionalinę politiką į tuos skirtumus atsižvelgti kalbėjo ir Justas Paleckis. Jis taip pat pabrėžė spartesnio nacionalinių kadrų ugdymo būtinumą ir aiškino, kad „sveikas nacionalinis jausmas“ neatsiejamai susijęs su proletariu internacionalizmu.¹⁸

Be abejonės, partijos veikėjų kalboms apie „nacionalinės politikos iškreipimus“ ir nacionalinio veiksnio svarbą sovietizuojant Lietuvą įtakos turėjo signalai „iš viršaus“. Prie siunčiamų signalų reikėjo prisitaikyti. Bet negalima ignoruoti ir kitos svarbios aplinkybės – prisitaikyti nebuvo sudėtinga, Centro nuostatos atitiko Lietuvos SSR valdančio elito poreikius. Todėl, manau, nesuklysiu

¹⁶ LKP CK V plenumas. Stenograma. M. Gedvilo kalba (rusiškai), 1953 06 11–13, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, l. 232.

¹⁷ LKP CK V plenumas. Stenograma. V. Niunkos kalba (rusiškai), 1953 06 11–13, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, l. 271.

¹⁸ LKP CK V plenumas. Stenograma. J. Paleckio kalba (rusiškai), 1953 06 11–13, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, l. 97, 99. Beje, vienintelis V. Paleckis plenumo partijos narių buvo kritikuotas už tai, kad kalbėjo apie „buržuazinį valstybingumą“. Anot kai kurių jo kolegų, tokio valstybingumo nebuvo, tai – tik fikcija...

teigdamas, kad LKP veikėjai „nacionalinį veiksni“ vertino kaip priemonę, leisiančią sutvirtinti ir galbūt išplėsti savo įtaką respublikos biurokratiniame administraciniame aparate kartu susilpninat įvairių nevietinių įtaką. Galiausiai visi LKP veikėjai turėjo bendrą interesą – užsitikrinti kuo didesnę visuomenės palaikymą. Nacionalinis veiksnys galėjo, šia prasme, atlikti legitimizavimo funkciją. Ypač turint galvoje tą aplinkybę, kad sistema vis labiau atsisakė masinės prievartinės politikos metodų, o ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje faktiškai buvo palaužtas.

Svarbus ir dar vienas Centro politikos aspektas: Maskvos inicijuoti pokyčiai kadru srityje buvo aiškiai nacionalinio pobūdžio. Pirmieji L. Berijos potvarkiai ragino jėgos struktūrose (Vidaus reikalų ministerijoje) rusus keisti lietuviais. (Žinoma, bet kuri naujovė kadru politikoje, jų kaita kėlė ir tam tikrą įtampą.) Pirmi kadru pakeitimai Lietuvoje įvyko balandį. Pirmiausia vietoj LSSR VR ministro Piotro Kondakovo buvo paskirtas Jonas Vildžiūnas, buvo ir kitų kadru pakeitimų, visi lietuvių KP veikėjų naudai – Vildžiūno pavaduotojais tapo Kazimieras Liaudis ir Alfonsas Gailevičius. Svarbių kadru pakeitimų buvo ir birželį vykstant plenumui, imtasi lietuvininti LKP CK vadovybę: iš pareigų atleistas antrasis sekretorius V. Aronovas, jį pakeitė Vladas Niunka. Pakeitimų buvo ir CK biure: jo nariais tapo K. Liaudis, E. Ozarskis, J. Vildžiūnas, Motiejus Šumauskas. Buvo pakeisti ir kai kurie LKP CK skyrių vedėjai, ELTOS vadovas.¹⁹ Vietoj Ministrų Tarybos pirmininko pirmojo pavaduotojo V. Pisarevo paskirtas M. Šumauskas, dar vienu pavaduotoju tapo J. Laurinaitis.

Paminėjau kadrinius pakeitimus aukščiausioje partinės nomenklatūros dalyje. Tačiau panašios tendencijos buvo apėmusios ir žemesnę LSSR lietuviškosios biurokratijos dalį. Vietinė žemesnio lygio valdininkija taip pat gana aktyviai atsiliepė į signalus „iš viršaus“. Galima aptikti nemažai pavyzdžių, iliustruojančių, kaip buvo lietuvinami tokio biurokratijos lygmens kadrai: tai liudija vėlesni partijos narių – rusų – skundai, SSKP CK tikrintojų ataskaitos,

¹⁹ A. Streikus, *op. cit.*, p. 72.

galiausiai ir pačių LKP vadovų prisipažinimai.²⁰ Kad ir kaip būtų, anot istorikų, kadrų kaita nacionaliniu pagrindu pagreitį įgavo 1953 m. vasarą ir tęsėsi antrąjį metų pusmetį.²¹

Galiciausiai svarbus buvo ne tiek išvykėlių skaičius, kiek gana trumpas laikotarpis, per kurį kadrai keitėsi, taip pat tai, kad pasikeitimai vyko pakankamai aukštose, reikšmingose biurokratinėse pozicijose. Visa tai negalėjo nedaryti įtakos visuomenės požiūriui. Taip pat reikėtų pažymėti, kad visuomenė apie partijoje vykstančius procesus, diskusijas nacionaliniais klausimais praktiškai nebuvo informuojama, todėl, suprantama, „masinę kadrų kaitą“ lydėjo įvairūs gandai.

Trumpa informacija apie V LKP plenumą ir jo nutarimus buvo išspausdinta partijos oficioze „Tiesa“.²² Buvo teigiama, kad įvyko ei-

²⁰ Antanas Sniečkus rašte Nikitai Chruščiovui rašė, kad kai kurie valdininkai lietuviai pernelyg aktyviai įgyvendina „naująją“ kadrų politiką. LKP CK biuras buvo priverstas perspėti respublikos prokurorą, kad negalima atleisti darbuotojų vien todėl, jog jie nemoka lietuviškai. 1953 07 03, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 29, l. 27. Apie įvairius atvejus, kai vietose, rajonuose „apeinami“ rusai, o iškeliami lietuviai, buvo kalbama jau po Lavrentijaus Berijos suėmimo LKP liepos mėn. VI plenumo. Apie tai, kad kadrų klausimą bandyta spręsti „vienu užsimojimu“, kalbėjo ir A. Sniečkus. LYA, f. 1771, ap. 131, b. 197, l. 7, 39, 44, 98; SSKP CK sektorius vedėjo Vakulenkos ataskaita „Информация о пленумах ЦК, горкомов и райкомов компартии Литвы“, 1953 08 03, *Дело Берия. Приговор обжалованию не подлежит*, сост. В. Н. Хаустов, Москва, 2012, с. 179–180. Šio Maskvos emisaro teigimu, labai dažnai kadrų parinkimą lemdavo ne dalykinės asmens savybės, o tautybė.

²¹ Anot A. Streikaus, 1953 m. pavasarį buvo panaikintas susiskirstymas sritimis, pertvarkyti ministerijų aparatai, todėl apie 6000 darbuotojų neteko darbo. Dalis turėjo išvykti. Nuo 1953 m. birželio iki spalio iš respublikos išvyko apie 2500 atvykėlių partijos narių. Praktiškai tiek pat atvykėlių išvyko per visus 1952 m. Tos aplinkybės sudarė prielaidas biurokratijos lietuvejimui: VRM operatyvinių darbuotojų lietuvių padaugėjo nuo 9,6 proc. iki 28,7 proc., partiniame aparate – nuo 38 proc. iki 48 proc., ministerijose, žinybose – nuo 41 proc. iki 51 proc. A. Streikus, *op. cit.*, p. 71. Statistika rodo, kad 1948 m. LKP buvo 22 tūkst. narių, iš jų 80 proc., arba 17,6 tūkst., buvo atvykėliai (rusai ir kiti).

²² Trumpa ELTOS informacija apie plenumą pasirodė po penkių dienų. *Tiesa*, 1953 06 18, nr. 142. Tą pačią dieną tokia pat informacija buvo publikuota ir „Pravdoje“ (nr. 169).

linis LKP CK plenumas, o jame svarstyti klausimai dėl didelių politinio darbo ir vadovavimo ūkinei bei kultūrinei statybai trūkumų. Taip pat pažymėta, kad būta „lenininės ir stalininės nacionalinės politikos“ iškraipymų, kad silpnai ugdomi vietiniai lietuviški kadrai, „menkai keliami į vadovaujamus postus“. Taip pat pasmerktas administravimas kuriant kolūkius. Numatyti ir pagrindiniai uždaviniai: stiprinti lietuviškų kadruų ugdymą, plačiau, aktyviau kelti juos į vadovaujamą darbą. Paminėti ir jau įvykę kadruų pokyčiai.

Visos minėtos aplinkybės – greitai pokyčiai, aukštų sovietinės Lietuvos pareigūnų rusų keitimas lietuviais, dalies rusų valdininkų išvykimas iš Lietuvos – turėjo įtakos bent jau daliai lietuviškosios visuomenės, nacionalinių lūkesčių formavimuisi. Toliau remsiuosi sovietinio saugumo surinkta informacija apie gyventojų nuotakas.²³ Saugumo darbuotojų surinktoje ir partinei vadovybei Vilniuje (bei savo vyresnybei Maskvoje) siunčiamoje medžiagoje (po birželio plenumo) pažymima, kad įvairių socialinių ir profesinių grupių atstovai lietuviai pritaria tokiai nacionalinei partijos politikai. Saugumo įgaliotiniai fiksuoja pasisakymus, kuriuose teigiama, kad rusai iš Lietuvos turi išvykti ir valdžią perduoti lietuviams. Panašiai mąsto ne tik paprasti kolūkiečiai, bet ir žemesnės grandies partijos aktyvistai. Štai Varėnos partijos komiteto sekretorius aiškino, esą anksčiau politika lietuvių atžvilgiu buvusi neteisinga, kaip vokiečių okupacijos metais, o dabar klausimas sprendžiamas teisingai, nėra ko rusams Lietuvoje veikti. Rusai padėję stiprinti tarybų valdžią, dabar gali išvykti, dabar lietuviai gali patys tvarkytis. Tokių arba labai panašių pasisakymų fiksuojama ir daugiau: rusams nebėra čia

²³ Šiuo atveju nacionalinės identifikacijos elementus aptarsiu remdamasis saugumo darbuotojų surinktomis žiniomis apie gyventojų nuotaikas, jų reakciją į politinius įvykius. Vienas saugumo darbuotojų tikslų buvo aiškintis, kaip gyventojai tuos įvykius interpretuoja, ar tie požiūriai atitinka oficialią, partinę „liniją“. Suprantama, kad tai fragmentiškas ir „politizuotas“ šaltinis – jis liudija ne tik gyventojų vertinimus, požiūrius, nuotaikas, bet ir tai, kam sovietinio saugumo organai skyrė prioritetinę dėmesį, kur įžvelgė grėsmes ir pavojus. Pagal tai informacija buvo savotiškai „atsijojama“. Ir vis dėlto manau, kad tai svarbus šaltinis, teikiantis medžiagos interpretacijai.

ko veikti, atėjo laikas mums [lietuviams] vadovauti; rusai išvyks iš Lietuvos – gyvensime vieni; rusams išvažiavus mes [lietuviai] užimsime jų vietas, kai rusai išeis, Lietuvoje bus tokia pat tvarka kaip Lenkijoje ir pan.²⁴ Kartu saugumo darbuotojai pastebi tokių „nuotaikų“ politizaciją ir „buržuazinio nacionalizmo“ pakilimą: minėtos „reformos“ siejamos su Vakarų, pirmiausia JAV, spaudimu Sovietų Sąjungai ir jos silpnumu, fiksuojami pasisakymai, kai rusų išvykimas reiškia ne tik kolektyvizacijos, bet ir tarybų valdžios pabaigą, komunistų likvidavimą, galiausiai nepriklausomybės atkūrimą.²⁵

Kaip žinia, L. Berijos „nacionalinė politika“ buvo trumpa, nes birželio 26 d. ją suėmė. Liepos 2–7 d. buvo sušauktas specialus SSKP CK plenumas, kuriame svarstyta tik vienas – L. Berijos – klausimas. (Jame dalyvavo ir LSSR vadovai A. Sniečkus, M. Gedvilas ir V. Paleckis.) Plenumė priimtame nutarime „Dėl antipartinės ir antivalstybinės Berijos veiklos“ teigta, kad jis siekė „visokiais būdais pakirsti SSRS tautų draugystę“, „socialistinės daugiatautės valstybės pagrindų pagrindą“. L. Berija, remdamasis išgalvotais „kovos su partijos nacionalinės politikos pažeidimais“ argumentais, „sėjo priešišumą tarp SSRS tautų“, suaktyvino buržuazinius nacionalistinius elementus sovietinėse respublikose. Baigiamojoje nutarimo dalyje teigta, kad šventa Komunistų partijos pareiga „stiprinti SSRS tautų draugystę“, taip pat tarybinių žmonių auklėjimą proletarinio internacionalizmo dvasia bei „ryžtingai kovoti su visokiais buržuazinio nacionalizmo pasireiškimais“. Ir galiausiai, kad būtina

²⁴ Vidaus reikalų ministro Vildžiūno raštas A. Sniečkui, 1953 06 15; VR ministro Vildžiūno raštas A. Sniečkui, 1953 06 17, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 151, l. 231–235, l. 240–255; taip pat žr. V. Tininis, *op. cit.*, Vilnius, 2000, p. 123; J. Starkauskas, *op. cit.*, p. 162–164.

²⁵ Retai, bet vis dėlto pasitaiko tautinių mažumų, pvz., lenkų reakcijos: lietuviai viršinininkai į darbą priima tik lietuvius, rusams išėjus „lenkams gyvenimo čia [Lietuvoje] nebus“. Kai kada fiksuojamos ir kuriozinės, akivaizdžiai atsitiktinės, kasdienės sąmonės, „buržuazinio nacionalizmo“ formos. Kauno baldų parduotuvės vedėjas kalbėjo: „Kai sužinojau, kad rusai turės iš Lietuvos išvykti, dvi dienas gėriau. Jau matosi Lietuvos laisvės aušra...“ VR ministro Vildžiūno raštas A. Sniečkui, 1953 06 15, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 153, l. 62.

likviduoti L. Berijos „kenkėjiškos nacionalinių santykių politikos pasekmes“.²⁶ Plenumo nutarimai buvo surašyti akivaizdžiai ortodoksine „proletarinio internacionalizmo“ dvasia. Atrodo, jo autorių supratimu, „nacionalinis klausimas“ stebuklingai išnyko iš sovietinės tikrovės. Apie L. Berijos suėmimą ir jo pašalinimą iš visų postų Lietuvos visuomenė sužinojo liepos pradžioje. Trumpa informacija apie tai liepos 10 d. buvo paskelbta „Tiesoje“. Kitą dieną pasirodė daugiau komentarų, tačiau jie kartojo SSKP CK nutarimo turinį. Vėliau spaudoje buvo spausdinami straipsniai, kuriuose darbo žmonės įvairiuose mitinguose ir susirinkimuose pritaria partijos nutarimams dėl L. Berijos.²⁷

SSKP CK nutarimą dėl antipartinės L. Berijos veiklos LKP CK svarstė VI plenumo liepos 13–14 d. ir, savaime suprantama, jam pritarė. A. Sniečkus pabrėžė įvairius neigiamus L. Berijos nacionalinės politikos aspektus. Vienas jų – būta išpuolių prieš rusus. Tiesa, A. Sniečkus pažymėjo, kad SSKP CK gegužės 26 d. nutarimas lieka galioti ir kad galioja nutarimo nuostatos nacionaliniais klausimais. Taip pat galioja ir LKP CK birželio plenumo nutarimai. Atsisakoma, anot A. Sniečkaus, tik kai kurių dalykų, kaip antai partinių ir administracinių organų raštvedyboje bus vartojamos rusų ir lietuvių kalbos. Taigi iš esmės įtvirtinta dvikalbystė. Taip pat atsisakyta paskubomis vykdytos kadrų kaitos, bet iš esmės neatsisakyta nuostatos skatinti lietuvių „kėlimo“ į vadovaujamus postus.²⁸ Apibendrinamas L. Berijos politikos padarinius A. Sniečkus

²⁶ Лаврентий Берия, *op. cit.*, c. 374.

²⁷ Tiesa, 1953 07 14, nr. 164; 07 15, nr. 165.

²⁸ Anot Tininio, rusų išsiuntimo iš Lietuvos politika buvo tęsiama ir antroje 1953 m. pusėje: rugpjūčio mėn. išsiųsti 564 atvykėliai, rugsėjį – 341. Rusakalbiai partijos nariai dėl tokios politikos skundėsi Maskvai. „Sovietskaja Litva“ partinės organizacijos sekretoriaus pavaduotojas M. Krasichinas nusiuntė SSKP CK skundą, kuriame kritikavo LKP „nacionalinę politiką“ – rusų keitimą lietuviais. Maskva persiuntė skundą į Vilnių. O tai reiškia, kad birželio nutarimus Centras laikė tebegaliojančiais ir iniciatyvą spręsti panašius klausimus perleido Vilniui. LKP CK biuro posėdyje skundas Maskvai buvo įvardytas kaip nesveika tendencija, nacionalinės nesantaikos kurstyimas. A. Sniečkus buvo ypač griežtas: „Kodėl mes už

SSKP CK sekretoriui Nikitai Chruščiovui rašė, kad tokia nacionalinė politika suaktyvino buržuazinius nacionalistinius elementus, o „priešiški elementai iki šiol vaizduoja Beriją nacionalinių interesų gynėju“. A. Sniečkus apskritai pripažino buvus „nacionalistinių nuotaikų pagyvėjimą“: parduotuvėse atsisakyta aptarnauti rusiškai kalbančius žmones, „nacionalistinėms nuotaikoms“ pasidavė ir kai kurie komunistai, komjaunuoliai. Inteligentija kai kuriuos partijos nutarimus (birželio mėn.) interpretavo kaip nurodymą sparčiai keisti kadrus – rusų pakeitimą lietuviais.²⁹

Etnokultūriniai proveržiai 1956 m. Išorės veiksnių poveikis

Sovietinės sistemos destalinizacija, pagreitį įgavusi kartu su XX SSKP suvažiavimu, sudarė prielaidas nacionalinio veiksnio iškilimui į politinę dienotvarkę ir viešąją gyvenimą. Tiesa, skirtingai nei „pirmojo atšilimo“ atveju, tam iškilimui įtakos turėjo ne atskirų, tokių kaip L. Berija politinių veikėjų, siunčiami signalai, bet „apačių“ – pirmiausia sąjunginių respublikų visuomenių, jų grupių reakcija į politinės sistemos liberalizavimą. Dažnai ta reakcija įgaudavo ir „nacionalinę formą“.

SSKP CK pirmojo sekretoriaus Nikitos Chruščiovo ataskaitiniame pranešime XX suvažiavime šiek tiek laiko buvo skirta ir „nacionalinės politikos klausimams“.³⁰ Tačiau principinių, naujų vertinimų joje praktiškai nebuvo. N. Chruščiovas pakartojo jau žinomą „tiesą“, kad socializmas nepanaikina nacionalinių skirtumų, kad į juos būtina atsižvelgti, o konkrečioje politikoje derinti „socialistinių patriotizmą“ su „internacionalizmu“, skatinti respublikų kultūros plėtrą „nacionaline savo forma ir socialistine turiniu“ ir galiausiai

tai rimtai baudžiamie lietuvius, o rusų negalima bausti?“ Krasichinas ir jo kolega O. Belousovas buvo atleisti iš pareigų. Plačiau žr. V. Tininis, *op. cit.*, p. 129–130. Taip pat A. Streikus, *op. cit.*, p. 74.

²⁹ A. Sniečkaus raštas SSKP CK sekretoriui N. S. Chruščiovui, 1953 08 06, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 29, l. 18–19.

³⁰ *Tiesa*, 1956 02 16, nr. 40.

stiprinti Sovietų Sąjungos tautų ryšius, draugystę, kuri ir yra sovietinės santvarkos pagrindas. Tiesa, pakartota nuostata apie nacionalinių kadru ugdymą, užsiminta apie reikalingumą plėsti respublikų teises, tačiau čia pat pažymėta, kad respublikų interesai turi būti derinami su sąjunginiais, ir pabrėžiama centralizuoto planavimo reikšmė. Apskritai, N. Chruščiovo manymu, nacionalinėje politikoje būtina remtis V. Leninu. Tai, ko gero, ir buvo pranešimo „nacionaliniu klausimu“ esmė.³¹ Beje, plačiau, išsamiau ir naujoviškiau SSKP nacionalinį klausimą palietė kitoje savo kalbos dalyje – apie kolonijinės sistemos žlugimą. Nacionalinis veiksnys čia vaizduotas kaip pozityvus, antiimperialistinis, konsoliduojantis engiamas visuomenes, svariai prisidedantis prie naujų, nepriklausomų valstybių formavimosi (dar ne socialistinių, bet jau ir nekapitalistinių), todėl vaidinantis svarbų vaidmenį tarptautiniams santykiams.

Vadinamojoje slaptoje N. Chruščiovo kalboje, pasakytoje paskutinę suvažiavimo dieną, dar kartą užsiminta apie Stalino padarytus nacionalinės politikos iškraipymus. SSKP vadovas kalbėjo apie masinius, ištisų tautų „išskeldinimus“ ir nurodė kelis susido-

³¹ XX suvažiavimas nutarė paskelbti iki šiol nepublikuotą V. Lenino straipsnį (1922 m.) – laišką „Dėl tautybių arba „autonomizacijos“ klausimo“. Publikacija „atspindėjo“ lenininės nacionalinės politikos principus ir kartu liudijo, kad Stalinas, „pasidavęs didžiarusiško šovinizmo“ įtakai, tą politiką šiurkščiai iškraipė. Leninas ragino partijos narius būti jautresnius mažų tautų gynybiniam nacionalizmui, kritikavo pernelyg didelį sovietinės valstybės biurokратиškumą, centralizaciją, siūlė „įvesti griežčiausias taisykles dėl nacionalinės kalbos vartojimo nacionalinėse respublikose“ ir neatmesti galimybės „palikti Tarybų Socialistinių Respublikų sąjungą tik karinėje, diplomatinėje srityse, o visose kitose srityse atkurti visišką atskirų liaudies komisariatų savarankiškumą“. Tokie siūlymai skambėjo kur kas radikaliau nei N. Chruščiovo kalboje suformuluotos nuostatos. Lenino laiškas pirmiausia buvo paskelbtas rusiškame žurnale „Kommunist“ (birželio mėn.), vėliau ir lietuviškai (*Komunistas*, 1956, nr. 7 (liepa), p. 16–20.) Lietuviškoje istoriografijoje pastebėta, kad bolševikinei minčiai būdingas paramos tautų apsiprendimo principui ir neigiamo požiūrio į tautiškumo raišką prieštaravimas. Praktiškai paprastai tas prieštaravimas reiškėsi visišku nacionalinių aspiracijų neigimu. Žr. Č. Laurinavičius, Once Again on the Soviet Statehood in Lithuania in 1918–1919, *Lithuanian Historical Studies*, 2008, vol. 13, p. 185.

rojimo su Šiaurės Kaukazo tautomis pavyzdžius.³² Suvažiavimas nutarė pranešimo teksto spaudoje neskelbti, o pirmiausia jį aptarti partinių organizacijų susirinkimuose, vėliau su juo supažindinti komjaunimo aktyvą ir „tarybinio aparato darbuotojus“. (Galiausiai pranešimas buvo skaitomas ir aptarinėjamas atviruose susirinkimuose. Su juo susipažinti galėjo dauguma Sąjungos gyventojų.³³) Taigi jau kovo 1 d. suredaguotas pranešimo tekstas buvo išsiuntintas partinėms organizacijoms. Netrukus CK ėmė pasiekti signalai, kad diskusijos apie pranešimą dažnai įgauna aiškų antivalstybinį, antitarybinį pobūdį. Siekdamas užkirsti kelią tokioms neigiamoms tendencijoms SSKP CK priėmė keletą nutarimų ir juos paskelbė spaudoje. Juose buvo suformuluoti principai, kaip sovietinė visuomenė turėtų „teisingai“ suprasti partijos vadovybės kursą į destalinizaciją. Tačiau ir juose nebuvo užsiminta apie nacionalinį klausimą.³⁴

Pirmos visuomenės reakcijos rodė, kad Stalino asmens kulto pasmerkimas sąjunginėse respublikose gali tapti aiškiai išreikšto nacionalinio pobūdžio. Tiesa, kiek netikėto. Gruzijoje, minint Stalino mirties metines, pirmiausia Tbilisyje, vėliau ir kituose miestuose, prasidėjo masinės demonstracijos. Pradžioje jų dalyviai reikalavo iškilmingai paminėti Stalino mirties metines, miestuose iškabinti jo portretus, vėliavas su gedulo ženklais, vėliau reikalavimai radikalėjo, vis labiau įgavo politinį nacionalinį pobūdį: reikalauta ne tik peržiūrėti XX suvažiavimo nutarimus, bet ir N. Chruščiovo atsistatydinimo, galiausiai Gruzijos pasitraukimo iš SSRS. Istorikų teigimu, kovo 9 d. mitinge Tbilisyje dalyvavo 80 tūkst. žmonių. Valdžia

³² В. П. Наумов, К истории секретного доклада Н. С. Хрущева на XX съезде КПСС, *Новая и новейшая история*, 1996, nr. 4. (<http://krotov.info/history/20/1950/1956naum.html>).

³³ Дж. Боффа, *История Советского Союза*, Москва, 1990, т. 2, с. 439–440. http://www.scepsis.ru/library/id_3162.html.

³⁴ Kodėl asmenybės kultas svetimas marksizmo-leninizmo dvasiai? *Tiesa*, 1956 03 29, nr. 75; SSKP CK nutarimas „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo“, *Tiesa*, 1956 07 03, nr. 153. Nutarimas buvo priimtas birželio 30 d.

buvo priversta pavartoti jėgą, buvo žuvusiųjų ir suimtujų.³⁵ Įvykiai Gruzijoje (kurie traktuotini kaip „sovietišškai nacionalistiniai“) buvo greičiau išimtis nei taisyklė, tačiau jie liudijo, kad nacionalinių aspiracijų politizacija gali įgauti įvairias formas ir pavojingą dinamiką. SSKP CK vasarą priėmė specialų nutarimą dėl Gruzijos CK. Istorikų vertinimu, nutarimo formuluotės buvo „trafaretinės“.³⁶ Ir siūlymai, kaip spręsti nacionalinius klausimus, nebuvo originalūs: partinei Gruzijos vadovybei rekomenduota daugiau dėmesio skirti „vietinių kadrų kėlimui“, ne tik gruzinų, bet ir kitų tautų (abchazų, osetinų ir kt.), kur jos sudaro daugumą.

Lietuvoje „slaptasis“ N. Chruščiovo pranešimas, Stalino kulto ir jo padarinių pasmerkimas sukėlė įvairių reakcijų. Kai kurios buvo aiškaus etnokultūrinio, nacionalinio pobūdžio. KGB ir LKP vadovybė atidžiai stebėjo ir fiksavo visuomenės nuotaikų dinamiką. Valdžios požiūriu, buvo svarbu neleisti rasti etnokultūrinės raiškos politizacijai. Antra vertus, destalinizacijos ir liberalizavimo procesas objektyviai formavo palankias etnokultūriškumo politizacijos sąlygas. N. Chruščiovo kalbos aptarimas skatino būti socialiai aktyvius, diskutuojant kildavo ir aktualių nacionalinių klausimų. Diskusijos anaip tol ne visuomet vykdavo partijos nutarimų nubrėžtose ribose.

Tam tikro „pasimetimo“ būta ir tarp dalies partijos narių.³⁷ Nors ginkluotas pasipriešinimas buvo nuslopintas, įvairių pavienių antitarybinio protesto formų būta.³⁸ Grėsmės sistemos stabilumui tokie veiksmai (atsišaukimai, grasinantys laišakai, nepriklausomybės laikų vėliavų iškėlimas ir pan.), žinoma, neturėjo, tačiau naujomis

³⁵ В. Козлов, *Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг.*, Москва, 2006, с. 234–264.

³⁶ Т. Таннберг, „Под воздействием международной реакции жалкие остатки антисоветских элементов в нашей стране...“ 1956 год и проблемы Прибалтики в Кремле, *Ab Imperio*, 2007, т. 3, с. 168–169.

³⁷ Diskusijos Respublikinėje partinėje mokykloje. Posėdžio protokolas, 1956 03 28, LYA, f. 15863, ap. 14, b. 14, l. 85–93.

³⁸ KGB pirmininko K. Liaudžio laiškas SSRS KGB pirmininkui I. Serovui, 1955 05 11, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 499, l. 16.

sąlygomis jie galėjo įgauti masines formas. Galiausiai po valdžios amnestijų į Lietuvą ėmė grįžti už „kontrrevoliucinę“ ir „antitarybinę“ veiklą nuteisti asmenys. Iki 1955 m. pavasario į respubliką grįžo apie 3600 asmenų. Didesnė jų dalis apsigyveno Kaune.³⁹ Teigiama, kad grįžusiųjų iš bausmės atlikimo vietų 1955 m. pabaigoje jau buvo 6000. Anot LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio, 1956 m. pabaigoje tokių grįžusių asmenų buvo apie 15 tūkst. Pirmininko teigimu, grįžo daug buvusių tarpukario Lietuvos politinių veikėjų ir ginkluoto pogrindžio narių, o žymi jų dalis tebėra įsitikinę nacionalistai.⁴⁰ Tokie asmenys, valdžios manymu, potencialiai galėjo tapti *kontrolitu*, eventualiai galinčiu įtraukti ne tokią sąmoningą visuomenės dalį, pirmiausia jaunimą, į antivalstybinę, antitarybinę veiklą.⁴¹

Tiesa, 1956 m. pirmos pusės įvykiai nerodė, kad respublikoje galėtų kilti kokių nors neramumų, o nacionalinė raiška įgauti ypatingą mastą. LSSR KGB fiksuota gyventojų reakcija į Stalino asmens kulto pasmerkimą pagal daugelį požymių nesiskyrė nuo reakcijų, būdingų kitoms sovietinėms respublikoms: susirinkimuose dažnai abejota, kad dėl padėties šalyje kaltas tik vienas Stalinas, nežinoma,

³⁹ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1955 04 27, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 499, l. 39–41; Kauno m. įgaliotinis Raslanas KGB aiškino, kad „vien per 1956 m. vasarą į miestą grįžo 5 tūkst. asmenų“. Ir, jo teigimu, žymesnė jų dalis liko „buržuazinio nacionalizmo pozicijose“. Raslano kalba LKP Kauno m. XII partinėje konferencijoje. Stenograma, 1957 03 06–07, LYA, f. 3110, ap. 22, b. 3, l. 112–113.

⁴⁰ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas SSRS KGB pirmininkui I. Serovui, 1957 02 27, LYA, f. K-16, ap. 1, b. 85, l. 8–9; LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas SSKP CK, 1956 12 25, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 130.

⁴¹ Saugumo darbuotojai ypač aktyviai rinko duomenis apie jaunimo neįsijungimo politinei tvarkai apraiškas. Kauno m. kapinėse 1955 m. lapkričio 2 d. „grupė jaunimo“ dainavo „antitarybinio pobūdžio dainas“. Vėliau jie nuėjo prie milicijos poskyrio, reikalavo išlaisvinti suimtą merginą, mėtė akmenis. LKP CK po tokių „nacionalistinių“ pasireiškimų siūlė stiprinti politinį darbą su jaunimu, pagerinti mieste socialines ir kultūrinės gyvenimo sąlygas. LKP CK sekretoriato nutarimas, 1955 11 12, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 5–6.

kaip elgtis su jo portretais ir paminklais, keltas ir kitų partijos vadovų atsakomybės klausimas.⁴² Įdomu, kad aštrios dirbančiųjų kritikos sulaukė ne tik Stalinas, bet ir vietiniai partijos veikėjai, įvairių ministerijų, žinybų vadovai. Žinoma, buvo ir specifinių reakcijų, kaip antai KGB užrašė gandus, kad Lietuva tapsianti nepriklausoma, kad Lietuvos „prijungimas“ prie SSRS, kolūkių kūrimas buvo klaida.⁴³ Pasitaikydavo ir skundų apie atleidimą iš darbo dėl nemo-kėjimo lietuvių kalbos, buitinės etninės įtampos ir pan.⁴⁴

Informacijos apie etnokultūriškumo raišką 1956 m. pirmoje pusėje galima aptikti įvairių partijos veikėjų pasisakymuose ir susirašinėjimuose. Tokia informacija liudijo kelis dalykus: pirma, partijos vadovai suprato, kad socialinio nestabilumo laikotarpiu etnokultūriniai simboliai gali tapti svarbiu visuomenę mobilizuojančiu instrumentu; todėl, antra, tam tikrais atvejais patys partijos veikėjai ėmė į politikos dienotvarkę įtraukti gimtosios lietuvių kalbos, istorinio paveldo klausimus; trečia, lietuvių kalbos statuso, istorinio paveldo, kadrų lietuvinimo klausimai vėl tapo įvairių viešų diskusijų objektu, o tai kurstė įtampą. Todėl sovietinės Lietuvos vadovybei kilo uždavinys, kaip neleisti *antitarybiniam kontrelitui* – „buržuazi-

⁴² Ю. Аксютин, *Хрущевская „оттепель“ и общественные настроения в СССР в 1953–1964*, Москва, 2004, с. 154–198.

⁴³ Apie gyventojų nuotaikas ir įvykių vertinimus žr. „Informacija ir laiškai apie ataskaitinius rinkiminiuosius susirinkimus“ 1956 01 11 – 1956 12 03, LYA, f. 3109, ap. 21, b. 20, l. 64–71, 113–115; LSSR KGB raštai LKP CK A. Sniečkui ir SSRS KGB 4 valdybai „Apie požiūrį į kultą ir jo pasekmes“, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 157–160, 182–185, 287. Susirašinėjimuose paprastai pažymima, kad įvairius antitarybinius, nacionalistinius gandus kursto „priešiški“ radijo balsai, kurie, ypač provincijoje, toliau nuo Vilniaus ir Kauno, per mažai slopinami. Žr. LYA, f. K-41, ap. 1, b. 499, l. 37–38, 61–62. Vasarą dėl gandų apie būsimą karą kai kuriuose Lietuvos miestuose iš parduotuvių „masiška“ buvo perkamos būtiniausias prekės. Kaune į turgų nebevežami produktai, pakilo kainos. Kalbėta apie jaunimo mobilizaciją į kariuomenę. LSSR KGB Kauno m. įgaliotinio Raslano raštas 1956 06 20 LSSR KGB pirmininkui Liaudžiui. LYA, f. K-41, ap. 1, b. 506, l. 341–346.

⁴⁴ Dirbančiųjų pareiškimai ir skundai... 1956 m. LYA, f. 3109, ap. 21, b. 14, l. 254–259.

niams nacionalistams“ – pasinaudoti vis stiprėjančiais visuomenės etnokultūriniais lūkesčiais.

Vilniaus m. partijos sekretorius M. Kenevičius, pažymėjęs, jog kova su buržuaziniu nacionalizmu nesibaigė, ji ir toliau vyksta, priminė partijos aktyvistams, kad tuoj po XX suvažiavimo studentai ėmė kelti klausimą dėl paminklo kunigaikščiui Gediminui.⁴⁵ M. Kenevičiaus manymu, ne visi, kurie taip galvoja, yra nacionalistai. Tačiau kaip atskirti vienus nuo kitų, nepaaiškino. Jis taip pat pabrėžė, kad įgyvendinant nacionalinę politiką vis dar yra daug trūkumų: Vilniaus mieste lietuvių kalba per mažai vartojama, tik po atskiro paliepimo užrašai lietuvių kalba atsirado geležinkelio stotyje. Tačiau iš esmės sekretorius gynė dvikalbystės principą: aiškino, kad prekybininkai privalėtų mokėti dvi (rusų ir lietuvių) kalbas, abi kalbos turėtų būti vartojamos ir raštvedyboje. M. Kenevičius taip pat pažymėjo mažą lietuvių skaičių Vilniaus partijos ir „tarybinuose“ organuose. Jo teigimu, partijos nacionalinės politikos klaidas ir „perlenkimus“ stengiasi išnaudoti „buržuaziniai nacionalistai“.

Panašiai, tik labiau apibendrintai birželio mėn. laiške SSKP CK dėste ir A. Sniečkus.⁴⁶ Trumpai aptaręs reakcijas į N. Chruščiovo „slaptąjį“ pranešimą, A. Sniečkus taip pat pažymėjo, kad „pastaruoju metu suaktyvėjo nacionalistiniai elementai“. Tam įtakos turėjo prasta ekonominė padėtis, paklausių prekių trūkumas, „priešiška propaganda iš užsienio“, taip pat ir nacionalinės politikos klaidos. LKP vadovas teigė, kad valdžios institucijose vis dar negalima susikalbėti lietuviškai. Gyventojai, ypač po XX partijos suvažiavimo, į tai reaguoja jautriai. Raštvedyboje ir toliau daugeliu atvejų vartojama ne lietuvių kalba.⁴⁷ A. Sniečkus pripažino, kad dėl tokios

⁴⁵ LKP Vilniaus m. partinio aktyvo susirinkimo medžiaga, 1956 07 11, LYA, f. 3109, ap. 21, b. 13, l. 66, 71–72.

⁴⁶ A. Sniečkaus raštas SSKP CK, „Informacija apie susipažinimą su drg. N. S. Chruščiovo pranešimu „Apie asmens kultą ir jo pasekmes Lietuvoje“, 1956 06 06, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 66–76.

⁴⁷ *Ibid.*, l. 73–74.

situacijos „didžia dalimi“ kalti ir LKP vadovai. Tačiau šių klausimų sprendimui reikalinga ir SSKP CK pagalba. Mat daugelis atvykusių į Lietuvą darbuotojų ignoruoja sąjunginės respublikos specifiką, atsisako mokytis lietuvių kalbos. O sąjunginio pavaldumo gamyklose ignoruojami vietiniai kadrai. Kartu pranešime pažymima, kad prisidengiant asmens kulto kritika skleidžiamos „nacionalistinių pobūdį turinčios koncepcijos“. „Pažeidžiamiausia“ socialinė grupė esanti jaunimas. Štai Vilniaus studentai renka parašus dėl Stalino prospekto pervadinimo kunigaikščio Gedimino vardu, nors Vilniuje jau esanti Gedimino aikštė. Tiesa, čia pat A. Sniečkus, kaip ir M. Kenevičius, pastebėjo: „Nors tame ir negalima įžvelgti buržuazinio nacionalizmo pasireiškimo, tačiau tas faktas atspindi tam tikras nuotaikas.“

Sunku vienareikšmiškai pasakyti, kaip minėtos „tam tikros nuotaikos“ veikė A. Sniečkų ir LKP vadovybę. Vargu ar susirūpinimas, kad lietuvių kalbos ir istorinės atminties klausimai gali būti pasitelkti prieš tarybų valdžią Lietuvoje, buvo dirbtinis. A. Sniečkus, neabejotinai ne tik jis vienas LKP CK, suprato lietuviškos etnokultūrinės raiškos svarbą visuomeniniams ir politiniams procesams. Kokiomis priemonėmis sovietinės Lietuvos vadovas siūlė stabdyti etnokultūrinių siekių politizaciją? Maskvai A. Sniečkus aiškino, kad būtina daugiau dėmesio skirti „tokioms priemonėms“, kurios prisidėtų prie sovietinių respublikų teisių plėtimo, tolesnio „jų suvereniteto“ stiprinimo. Birželio mėnesio rašte konkrečiau nepaaiškinta, kokios priemonės turimos omenyje (jas A. Sniečkus sukonkretins 1956 m. pabaigoje–1957 m. pradžioje). Taip pat daugiau dėmesio skirti švietimui ir auklėjimui arba, kaip teigta rašte Maskvai, „propagandai“ ir „kontrpropagandai“, pirmiausia jaunimo tarpe: plačiau nušviesti „Lietuvos tarybinės valstybės 1918–1919 metais“ kūrimąsi, „įstojimo“ į SSRS reikšmę, propaguoti revoliucinio judėjimo istoriją ir galiausiai dar kritiškiau aiškinti „nepriklausomos Lietuvos“ istoriją.

Rudens įvykiai Lenkijoje ir Vengrijoje formavo naują visuomeninę politinę situaciją ir Lietuvoje – etnokultūrinė raiška lietuviškoje visuomenėje ėmė pakankamai greitai politizuotis. Pirmi tokių

procesų požymiai pasirodė dar 1956 m. vasarą protestuojant Poznanės darbininkams. Vienas šaltinis, liudijantis minėtos tendencijos naudai, yra Lietuvos KGB įgaliotinių pažymos. Tiesa, tenka pažymėti, kad saugumo darbuotojai pirmiausia ir ieškojo neloyalumo, antitarybiškumo apraiškų. Ir jų nesunkiai surado. Šiuo atveju įdomu ne pačios tos apraiškos, bet kaip tame kontekste reiškėsi (ar nesireiškė) etniškumo, etnokultūriškumo elementai ir etnopolitinės įtampos. (Suprantama, remiantis tokiu šaltiniu negalima daryti išvadų apie raiškos mastus.) Saugumo darbuotojų pažymos rodė, kad visuomenės reakcijos į įvykius Poznanėje, kai prieš protestuojančius darbininkus buvo pavartota jėga, vyravo nepasitenkinimo valdžia, jos vykdoma politika, komunistais, socializmu motyvas. Darbininkų protestai vadinti sukilimu, kalbėta apie jo išplitimo galimybes, revoliuciją. Užfiksuota ir raginimų organizuoti streikus.⁴⁸ Kai kada aiškinimai įgaudavo aiškų tarptetninio konflikto pobūdį: sukilimas – tai „nenoras, kad viešpatautų rusai kaip Lietuvoje“.⁴⁹

Minėtos tendencijos pagreitį įgavo nuo 1956 m. rudens iki metų pabaigos, jų kulminacija paprastai laikomos lapkričio 2 d. demonstracijos Kaune ir Vilniuje. Antrą metų pusę LSSR KGB, partijos vadovybė matė įvairių ir etnokultūrinės raiškos, taip pat ir politinės radikalizacijos pavyzdžių. Spalio pabaigoje Vilniaus V. Kapsuko vardo universiteto komjaunimo konferencijoje siūlyta kreiptis į LKP CK, kad šis rūpintųsi lietuviškų mokyklų steigimu

⁴⁸ Anot saugumo darbuotojų, tokių raginimų būta rajonuose, kur „daugiausia gyvena lenkai“, ten ir įvykiai vertinami paprastai „neteisingai“, ir gandų daugiau. Tokie aiškinimai saugumo interpretuojami kaip priešiškos propagandos įtaka. KGB pirmininko K. Liaudžio raštas A. Sniečkui, 1956 07 23, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 285–294.

⁴⁹ *Ibid.*, l. 286. Tai, kad darbininkų protestai yra tarptetninio konflikto pobūdžio, liudija ir KGB įgaliotinių pažymos apie visuomenės nuotaikas, reakcijas į Poznanės įvykius, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 507, l. 89–92. Pvz., Plungėje dainų šventėje MTS sąskaitininkas aiškino, kad lietuviai turi organizuotis ir veikti kaip lenkai Poznanėje. Būtina „pakelti tautą“, pirmiausia išpjauti žydus, o rusai patys išeis, kaip išėjo 1941 m. Nors ir perspėtas, agituoti nesiliovė. Saugumo imtas stebėti (l. 110).

„visur, kur gyvena lietuviai“, reikalauta keisti Stalino prospekto pavadinimą, išreikšta parama Lenkijos studentams.⁵⁰ Apskritai studentai gyvai domėjosi situacija Lenkijoje ir Vengrijoje, prašė lektorių daugiau informacijos. Pokalbiuose teigiama, kad lenkai reikalauja nepriklausomybės, parama išsakoma ir Vengrijai, politinių agitatorių klausinėjama, ar Vengrijos įvykiai – revoliucija.⁵¹ Vis dažniau aptinkama įvairių „antitarybinio pobūdžio“ užrašų („vyti rusus iš Lietuvos“, kaip tai daroma Vengrijoje, Vilniaus universitete; „Lietuva lietuviams! Rusai okupantai lauk“ arba „Šalin komunistus, tegyvuoja Gomulka“ Kaune), platinami (paprastai surašyti ranka) panašaus pobūdžio lapeliai, atsišaukimai. Pasitaikydavo, kad viešai būdavo dainuojamos „antitarybinės“ dainos, smerkiami Sovietų Sąjungos veiksmai Vengrijoje, parduotuvėse pardavėjai raginami neparduoti prekių rusams ir „vyti rusus iš Lietuvos“.⁵²

Galiausiai lapkričio 2 d. Kaune ir Vilniuje įvyko masinės demonstracijos, daugiausia jaunimo. Lietuvos KGB pirmininko teigimu, Kaune kapinėse buvo susirinkusi 300–400 asmenų minia, vėliau ji padidėjo iki 4 tūkst. Buvo dainuojamos „antitarybinės dainos“, reikalaujama laisvės ir nepriklausomybės. Grupei (apie 150) jaunuolių pavyko prasibrauti pro milicijos užtvarą, pasiekti partijos komitetą, ten minia buvo išsklaidyta. Sulaikyti 85, vėliau

⁵⁰ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas A. Sniečkui 1956 10 07 apie įvykius Lenkijoje ir Vengrijoje, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 315. Užfiksuota ir panašių Kauno politechnikos instituto studentų kalbų.

⁵¹ *Ibid.*, l. 318–320; K. Liaudžio raštas į SSRS KGB 4 valdybos viršininkui, 1956 11 14. (Tokia pat pažyma pasiųsta ir A. Sniečkui.) LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 342–349; Informacija ir laiškai apie atskaitinius rinkiminius susirinkimus, 1956 01 11 – 1956 12 03, LYA, f. 3109, ap. 21, b. 20, l. 229.

⁵² Tokie arba panašūs atsišaukimai dažniausiai aptinkami Kaune ir Vilniuje. LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas A. Sniečkui, 1956 10 07, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 315; K. Liaudžio raštas į SSRS KGB 4 valdybos viršininkui, 1956 11 14, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 342–349. Nustatyti kaltininkai už tokius „antitarybinius pasireiškimus“ paprastai (pagal RSFSR BK 58/10) būdavo traukiami baudžiamojon atsakomybėn. K. Liaudžio raštas A. Sniečkui, 1957 01 19, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 523, l. 4, 8.

57 paleisti. Panašiai ir Vilniuje minia iš kapinių dainuodama „nacionalistines dainas“ patraukė į miesto centrą, tačiau buvo išsklaidyta.⁵³ Tokie faktai rodė vis stiprėjančią visuomenės nuomonių politizaciją. K. Liaudis konstatavo, kad „antitarybiniai elementai“ aktyvėja.⁵⁴ Jo manymu, „antitarybinius pasireiškimus“ didžia dalimi lėmė „masinis sugrįžimas iš įkalinimo vietų asmenų, nubaustų už kontrrevoliucinę veiklą“. Kaip tik jie, anot K. Liaudžio, įvykius Vengrijoje ir Lenkijoje suvokė kaip signalą „suaktyvinti ardomąją veiklą Lietuvoje“.⁵⁵

Etnokultūrinio pobūdžio klausimus ėmė vis aktyviau kelti ir Lietuvos inteligentija, pirmiausia rašytojai partiniuose susirinkimuose. Lapkričio pabaigoje Lietuvos SSR rašytojų sąjungos valdybos partinės organizacijos susirinkime vyko karštos diskusijos. Aštriai keltas ir nacionalinis klausimas. A. Venclova manė, kad reikia pervadinti Stalino prospektą į Gedimino. Apskritai laikytasi nuostatos, kad būtina kelti klausimus, kurie aktualūs tautai, o tie, kas kelia nacionalinius klausimus, nėra nacionalistai ar socializmo priešai. Jonynas ir Baltakis aiškino, kad nenormalu, kai daugelyje įstaigų negalima susikalbėti lietuviškai, kad kai kur žmonės įžeidinėjami, jei teiraujasi lietuviškai. Taip pat būtina kovoti su didžiarsišku šovinizmu. Tokioms nuostatomis pritarė visi susirinkusieji.

⁵³ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas LKP CK sekretoriui B. S. Šarkovui, 1956 11 03, ir K. Liaudžio raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1956 11 16, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 510, l. 325–329, 335–341. Kitur rašoma, kad prie J. Basanavičiaus kapo apie 500 žmonių giedojo „senąjį himną“, „Lietuva brangi“, dainos baigėsi kvietimu išlaisvinti visus tremtinius. Vėliau 300 asmenų minia patraukė link Aušros Vartų, dainavo dainas, tačiau ne antitarybines, buvo sudainuota „Tarybų Lietuva“. Suimti penki studentai. Vilniaus m. LKP sekretoriaus M. Kenevičiaus informacija LKP CK, bd., LYA, f. 3109, ap. 21, b. 20, l. 212–213.

⁵⁴ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ataskaita SSRS KGB pirmininkui I. Serovui, 1957 02 27, LYA, f. K-16, ap. 1, b. 85, l. 8–9.

⁵⁵ Atrodo, kai kur dėl tokių nacionalistinių tendencijų augimo nerimauta gerokai stipriau. Įvairūs partijos aktyvistai, kolūkių pirmininkai rašė raštus į LKP CK ir VRM su prašymais išduoti ginklus. VR ministro A. Gailevičiaus raštas, 1957 01 03, LYA, f. 3633, LKP Kauno raj. komitetas, ap. 19, b. 27, l. 6–7.

Susirinkime dalyvavęs Vilniaus m. LKP sekretorius P. Griškevičius trūkumus pripažino, tačiau nepasakė, kaip juos ketinama spręsti.⁵⁶ Tą patį lapkričio mėn. grupė lietuvių inteligentų (A. Žukauskas-Vienuoelis, V. Mykolaitis-Putinas, P. Vaičiūnas, J. Balčikonis, B. Dvarionas, A. Gudaitis, K. Petrauskas, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, P. Aleksandravičius, P. Rimša, M. Šikšnys) kreipėsi į LSSR Ministrų Tarybos pirmininką M. Šumauską. Kreipimesi pažymima, kad Vilniaus rajone uždaromos lietuviškos mokyklos ir atidaromos lenkiškos. Todėl „Lietuvos TSR piliečiai, kurie laiko save lietuviais“, tačiau gyvena nekomfortiškai, priversti leisti vaikus į lenkiškas mokyklas. Autoriai prašė vyriausybės situaciją apsvastyti ir kuo skubiau taisyti.⁵⁷

Taigi etnokultūriškumas 1956 m. pabaigoje reiškėsi pačiomis įvairiausiomis formomis. Antra vertus, Lietuvos SSR KGB fiksovo tokios raiškos ir apskritai visuomenės nuomonės politizacijos ir antisovietinių tendencijų stiprėjimą. Maskvą taip pat pasiekdavo rusakalbių skundai apie nacionalistinių nuotaikų stiprėjimą respublikoje.⁵⁸ Galiausiai sureagavo ir SSKP CK. Lapkričio pabaigoje SSKP CK aparate buvo parengta pažyma „Apie nacionalistinius ir antitarybinius pasireiškimus Pabaltijo respublikose“. Dokumente daugiausia buvo aptariama situacija Lietuvoje ir Estijoje.⁵⁹ Pažymyje teigiama, kad labiausiai „nacionalizmu užkręsta“ studentija: ji palaiko „įvykius Vengrijoje ir Lenkijoje“, pasisako prieš rusų kalbos

⁵⁶ Informacija apie Lietuvos SSR rašytojų sąjungos valdybos partinės organizacijos susirinkimą, 1956 11 19, LYA, f. 3109, ap. 21, b. 20, l. 220–221.

⁵⁷ Plačiau apie kreipimąsi žr. J. Rudokas, Tarybinė Vilnijos polonizacija 1950–1956 metais, *Gairės*, 2011, nr. 7, p. 19–21. Kreipimasis datuotas lapkričio 4 d. Prie jo buvo pridėtas A. Vienuolio tekstas, nepublikuotas straipsnis „Mintys švenčiant Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos 39-ąsias metines“, LCVA, f. 754, ap. 4, b. 3672, l. 115–118, 121–123. Dėl lietuvių padėties Baltarusijos SSR, lietuviškų mokyklų trūkumo A. Sniečkui, J. Paleckui, M. Šumauskui 1956 m. birželio 25 d. laiške skundėsi A. Venclova (l. 66).

⁵⁸ Социально-политическая обстановка в Прибалтике в 50-е годы, *Военные архивы России*, 1993, вып. 1, с. 250–254.

⁵⁹ Т. Таннберг, *op. cit.*, p. 183–188.

mokymąsi (privalomo rusų kalbos mokymosi atsisakyti reikalavo Vilniaus universiteto studentai spalio 28 d. konferencijoje). Dokumente prisimenami ir lapkričio 2 d. įvykiai Lietuvoje. Anot pažymos autorių, Vilniaus ir Kauno „akcijose“ dalyvavo apie 20 tūkst. asmenų (LSSR KGB duomenimis, kur kas mažiau). Kritikuoti buvo kai kurie LKP vadovai, pavyzdžiui, V. Niunka už tai, kad patvirtino Vilniaus universiteto sprendimą stojamuosius egzaminus organizuoti tik lietuvių kalba. Kliuvo ir visai Lietuvos SSR vadovybei dėl „neryžtingumo“, blogai organizuoto politinio švietimo ir „šabloniškos propagandos“, neatsižvelgiančios į specifinę Pabaltijo respublikų, tame tarpe ir Lietuvos, situaciją, taip pat į „buržuazinės ideologijos“ įtaką ir užsienio propagandos aktyvumą. Vis dėlto viena svarbiausių priežasčių, paskatinusių rastiš įtampą, Maskvos mąnymu, buvo netinkama kadruų politika – „nežymus“ vietinių kadruų vaidmuo sovietinėje politinėje ir ūkinėje struktūroje.⁶⁰

Suprantama, respublikos vadovybė turėjo reaguoti ir į sparčiai besikeičiančią situaciją, ir į Centro kritiką. Atrodo, A. Sniečkus ir jo aplinka sugebėjo kritiką pasukti savo naudai. Plačiau įvairių politinių peripetijų nekommentuosiu. Aptarsiu tik dalykus, kurie tiesiogiai susiję su nagrinėjamais klausimais.

A. Sniečkus LKP CK biuro vardu atsakymą į Maskvą, SSKP CK prezidiumui, išsiuntė gruodžio 6 dieną. Rašte pažymėjo, kad Vengrijos ir Lenkijos įvykiai turėjo įtakos procesams Lietuvoje, o „nacionalistinio charakterio pasireiškimai“ apėmė platesnius gyventojų sluoksnius, paveikė ir „atskirus komunistus“.⁶¹ Todėl neatsitiktinai daugiausia dėmesio ataskaitoje skirta nacionalinės politikos klausimams. Partijos sekretorius pabrėžė, kad nacionalinės problemos respublikoje „keliamos aštriau nei anksčiau“: piktinamasi, kad lietuviai daugelyje įstaigų negali susikalbėti gimtąja kalba

⁶⁰ *Ibid.*, p. 187.

⁶¹ A. Sniečkaus raštas SSKP CK prezidiumui, 1956 12 06, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 1–11. A. Sniečkus nurodė kelias priežastis, kurios paskatino rastiš įtampą respublikoje. Pažymėjo ir tai, kad dėl amnestijos be respublikos vadovų žinios grįžo daug asmenų, padariusių „kontrevoliucinių nusikaltimų“.

(kad ignoruojama lietuvių kalba, skundžiasi ir komunistai, rašytojai kėlė klausimą, kodėl Vilniuje negalima susikalbėti lietuviškai); studentai reikalauja keisti gatvių pavadinimus, atkurti senus; klausiami, kaip bus įgyvendinti lenininės nacionalinės politikos principai; inteligentija plačiai komentuoja sovietinės vyriausybės deklaraciją apie „naujus draugystės ir bendradarbiavimo su kitomis socialistinėmis šalimis pagrindus“.⁶² „Kai kada, anot Sniečkaus, klausiami, ar principai, išdėstyti deklaracijoje, nebus taikomi sąjunginėms respublikoms.“⁶³ Kai kuriais atvejais, sekretoriaus teigimu, minėti klausimai įgyja „nacionalistinį pobūdį“, būta ir antirusiškų išpuolių.

Šalinti negeroves Vilnius galvojo dvejopai: „deramai sutvarkyti lietuvių kalbos vartojimą“ ir labiau skatinti ugdyti vietinius kadrus bei juos „kelti“ į vadovaujamus postus. Pastarajam politikos aspektui A. Sniečkaus rašte buvo skirta kur kas daugiau vietos, jis akivaizdžiai laikytas prioritetiniu.⁶⁴ Beje, sprendžiant kadru klausimą LKP sekretorius prašė ir Maskvos pagalbos. Mat vietinių kadru „kėlimui gan stipriai priešinasi kai kurie atvykę draugai, kurie [kadru politikoje] įžvelgia šovinizmo pasireiškimus. Tokią pat reakciją kai kada demonstruoja ir kai kurios sąjunginės ministerijos“.⁶⁵ Kartu ataskaitoje pasisakyta ir už būtinumą stiprinti represines priemones „kovoje su priešiškais elementais“. (A. Sniečkus rašė, kad LKP CK tokias priemones jau numaćiusi ir apie jas pranešusi SSKP CK.)

Kaip kovoti su „priešiškais elementais“, LKP CK biuras buvo apsisprendęs dar lapkričio mėnesį. Pagrindinis valdžios uždavinys buvo neleisti respublikoje formuotis *kontrelitui*, galinčiam paveikti

⁶² Deklaracija buvo paskelbta spalio 30 dieną. Joje teigiama, kad sovietinė vyriausybė pasiruošusi peržiūrėti tarpusavio santykių pobūdį, kad būtų pašalintos bet kokios prielaidos „nacionalinio suvereniteto pažeidimams“, o ekonominiai santykiai turėtų būti grindžiami tarpusavio nauda ir lygiateisiškumu. Kartu pabrėžta, kad karinėje srityje „svarbiu santykių pagrindu“ yra Varšuvos sutartis.

⁶³ A. Sniečkaus raštas SSKP CK prezidiumui, 1956 12 06, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 4.

⁶⁴ *Ibid.*, l. 6–8.

⁶⁵ *Ibid.*, l. 7.

visuomenės nuomonę ir delegitimizuoti valdžios politiką. Todėl neatsitiktinai biuro nutarime siūloma atskirti amnestuotuosius pagal „socialinę padėtį ir politinę įtaką“.⁶⁶ Neleisti grįžti į respubliką buvusiems politikams, valstybės veikėjams, politinių partijų lyderiams, antitarybinių organizacijų vadovams. Tačiau taip pat pažymima, kad pirmaisiais tarybų valdžios kūrimosi metais buvo išstremta valstiečių, darbininkų, tarnautojų („vadinamųjų banditų pagalbininkų“). Jų buvimas tremtyje daro neigiamą įtaką gyvenantiesiems respublikoje, todėl LKP CK siūlė Maskvai sukurti LSSR Aukščiausiojo Sovieto komisiją, kuri turėtų svarstyti tokių asmenų tolesnės tremties klausimą. Ir galiausiai siūlyta paskelbti Kauną „režiminiu miestu“, mat čia vis dar stipri „buržuazinių elementų įtaka“. Kitaip tariant, apriboti bausmę atlikusiesiems galimybę apsigyventi mieste.⁶⁷ Gruodžio 16 d. SSKP CK partinėms organizacijoms išsiuntinėjimo laišką, kuriame reikalavo ryžtingai kovoti su įvairiais antisovietinės veiklos pasireiškimais, išplisusiais dėl „tarptautinės situacijos paaštrėjimo“ (turėti omenyje Vengrijos įvykiai).⁶⁸ Pripažinta, kad ypač tarp jaunimo, aukštųjų mokyklų studentų būta „tiesioginių antisovietinių ir nacionalistinių išstojimų“, paminėtas ir Kaunas. Anot istorikų, šis SSKP CK laiškas liudijo perėjimą prie labiau represinės politikos.⁶⁹ Pirmiausia inteligentijos ir studentijos – dviejų

⁶⁶ LKP CK biuro nutarimas, juodraštis, 1956 11 05, l. 101–104. Ne visi biuro nariai su tokia nuostata sutiko. Atrodo, V. Paleckis dokumento kampe parašė: „<...> vargu ar reikia išvardinti kategorijas žmonių pagal socialinę padėtį, ten nepaminti inteligentai, o gal būt reikėtų dar patikrinti pagrįstumą buožių, prekybininkų ir kt.“ (l. 104).

⁶⁷ Siūloma apskritai uždrausti į Lietuvą grįžti bausmę atlikusiems „aktyviems nacionalistams“ ir įvesti pasų ribojimus šios kategorijos asmenims, norintiems apsigyventi Kaune. K. Liaudžio raštas SSRS KGB pirmininkui I. Serovui, 1957 02 27, LYA, f. K-16, ap. 1, b. 85, l. 11.

⁶⁸ Т. Таннберг, *op. cit.*, p. 189–191.

⁶⁹ Anot rusų istorikų, po gruodžio 16 d. laiško nubaustų už kontrrevoliucinę, antitarybinę veiklą pagal RSFSR BK 58 strp. asmenų Sovietų Sąjungoje smarkiai padaugėjo (nubausti 2498 asmenys, 1956 m. tokių buvo 623, o 1959 m. – 992). Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, с. 172; Т. Таннберг, *op. cit.*, p. 192.

pagrindinių „rizikos grupių“ – atžvilgiu. Viešai reikalavęs „išvyti rusus iš Lietuvos“ ar smerkęs sovietinės kariuomenės veiksmus Vengrijoje asmuo galėjo būti apkaltintas „antisovietine propaganda ir agitacija“ ir traukiamas baudžiamojon atsakomybėn.⁷⁰

Antra vertus, Lietuvos valdžia, siekdama mažinti politinę įtampą, stengėsi atsižvelgti į etnokultūrinius visuomenės lūkesčius, t. y. spręsti lietuvių kalbos vartojimo viešojoje erdvėje ar raštvedyboje problemą. Tiesa, tai darė gana atsargiai, vengdama didesnio visuomeninio atgarsio. LSSR MT pirmininko sekretoriato vadovas K. Sideravičius parengė raštą „Dėl raštvedybos verslinės kooperacijos taryboje“.⁷¹ Jame rašoma, kad raštvedyboje vyrauja rusų kalba, į paklausimus lietuviškai atsakoma rusiškai, tokiu būdu lietuvių kalba ignoruojama. Todėl Verslinės kooperacijos tarybai siūloma su jai priklausančiomis artelėmis (išskyrus Vilniaus rajoną) susirašinėti lietuviškai. Taip pat siūlyta pakeisti artelių pavadinimus lietuviškais, o vadovais skirti mokančius lietuvių kalbą. Įstaigose būdavo rengiami kursai nemokantiems lietuvių kalbos, tačiau anaipatol ne visada jų veikla būdavo sėkminga, dažnai jie būdavo trumpalaikiai ir „norimų rezultatų neduodavo“. Be to, įstaigų vadovai, kurie nuosekliau bandydavo diegti lietuvių kalbą, būdavo skundžiami ir kaltinami nacionalizmu.⁷² Apskritai galima manyti, kad lietuvių kalbos diegimas viešajame gyvenime didele dalimi

⁷⁰ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas A. Sniečkui, 1957 01 19, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 523, l. 4, 8. 1957 m. vasario mėn. Kaune buvo platinami įvairūs „antitarybinio“ pobūdžio atsišaukimai (viename rašoma: „Lauk rusus iš Lietuvos. Lietuviai, kovokite prieš rusų okupantus. Mums reikia laisvės ir duonos!“) Nustatyta, kad jų autoriai buvo 7 klasės mokiniai. Buvo atlikti „profilaktiniai veiksmai“, l. 81–84. Lietuvos valdžia 1957 m. sausio 21 d. priėmė nutarimą (panašūs buvo priimti ir kitose „vakarinėse“ SSRS respublikose), kuris ribojo galimybę nubaustiems už antitarybinę veiklą grįžti į respubliką ir numatė bausmes (penkerių metų tremtį) asmenims, kurie nutarimą pažeidžia.

⁷¹ 1956 m. lapkričio 24 d., LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3672, l. 129.

⁷² Taip atsitiko Vilniaus m. I klinikinėje ligoninėje. Lietuvių kalbos kursai iširo, nes buvo organizuojami ne visuomeniniu pagrindu, o buvo mokami. LKP Vilniaus m. komitetas. Skundai, LYA, f. 3109, ap. 24, b. 14, l. 94–95.

priklausė nuo įmonės ar įstaigos vadovų pozicijos. O ši anaip tol ne visuomet galėjo būti palanki. Paprastai konfliktai, kylantys dėl kalbos vartojimo viešojoje erdvėje, būdavo sprendžiami atsižvelgiant į dalyvių *politinį lojalumą*. Pateiksiu tik vieną pavyzdį. Vilniuje keli Tallat-Kelpšos muzikos mokyklos studentai surašė skundą LKP CK dėl pardavėjos elgesio, kuri atsisakė aptarnauti asmenį, kalbantį lietuviškai.⁷³ (Beje, parduotuvės darbuotojos taip pat parašė skundą, esą studentai atsisakė kalbėti rusiškai, aiškino, kad rusams Lietuvoje ne vieta ir jie turėtų važiuoti namo.) Į skundą buvo reaguota ir pradėtas tyrimas. Studentus tikrino Lietuvos SSR KGB, tačiau juos kompromituojančių faktų nenustatė. Galiausiai parduotuvės („vo-jentorgo“) vadovams įsakyta taip organizuoti darbą, kad pardavėjai mokėtų lietuvių ir rusų kalbas, taip pat „organizuoti lietuvių kalbos būrelį“. Muzikos mokyklos vadovams nurodyta „sustiprinti politinį auklėjamąjį darbą“, daugiau aiškinti apie SSRS tautų draugystę. O Vilniaus m. Tarybų raikomui – „muzikos mokykloje sustiprinti politinio auklėjamojo darbo kontrolę“.

Išvados

Destalinizacija, pagreitį įgavusi po XX SSKP suvažiavimo, sudarė prielaidas ribotam sovietinės sistemos liberalizavimui. Lietuvių reakcija į sistemos liberalizavimą dažnai įgaudavo etnokultūrinę formą.

LKP vadovybė suprato, kad socialinio ir politinio nestabilumo sąlygomis etnokultūriniai simboliai gali tapti svarbiu visuomenę telkiančiu veiksmu. Todėl svarbiausias vadovybės uždavinys buvo neleisti vis stiprėjantiems etnokultūriniais lūkesčiams politizuotis. Kitaip tariant, stengtasi atriboti iš esmės legitimius visuomenės etnokultūrinius poreikius nuo „buržuazinio nacionalizmo“. 1957 m. sausio mėn. susitikime su rašytojais komunistais LKP pirmasis sekretorius A. Sniečkus pripažino, kad kultūrinio palikimo lietuvių kalbos klausimuose buvo padaryta „perlenkimų“ ir „kvailysčių“. Jo

⁷³ *Ibid.*, l. 132–133.

teigimu, svarbu, kad tie klausimai būtų sprendžiami „socialistinės Lietuvos naudai“. Anot A. Sniečkaus, jei kultūrinio palikimo klausimai nesiejami su „mūsų socialistine ideologija – gaunam buržuazinį nacionalizmą“.⁷⁴

Remdamasi tokia ideologine nuostata Lietuvos valdžia stengėsi atsižvelgti į etnokultūrinius visuomenės lūkesčius. Tiesa, tokiam politiniam kursui buvo būdingas konjunktūriškumas: stabilizavus visuomeninę ir politinę situaciją etnokultūriniais poreikiais buvo skiriama mažiau dėmesio. Kartu represinėmis priemonėmis buvo kovojama su antitarybinio *kontrelito* bandymais politizuoti etnokultūriškumą. Šios tendencijos sustiprėjo nuo 1956 m. gruodžio mėn.

Kur kas daugiau dėmesio Lietuvos vadovybė skyrė ekonomikos valdymo klausimams, decentralizacijai ir kompetencijų perdavimui respublikai. Tai liudija LSSR MT pirmininko M. Šumausko pasisakymai 1956 m. gruodžio mėn. SSKP CK plenume ir 1957 m. vasario mėn. SSRS Aukščiausiojo Sovieto sesijoje. Plačiau jo kalbų nekomentuosiu, nes mūsų istoriografijoje jos išsamiai aptartos.⁷⁵ Pastebėsiu tik kelis dalykus. M. Šumauskas kritikavo centrinės žinybas, nes šios nesugebančios atsižvelgti į „vietines ypatybes“. Partijos plenume jis priminė, kad socializmas nepašalina nacionalinių skirtumų, į juos praktinėje politikoje būtina atsižvelgti. Todėl iš esmės M. Šumausko siūlymai reiškė respublikų vyriausybių įtakos ekonominiame valdyme didinimą. Suprantama, kad M. Šumausko pasisakymai perteikė Lietuvos vadovybėje vyraujančias tendencijas ir paties LKP sekretoriaus A. Sniečkaus požiūrį.

Vis dėlto bene didžiausi pokyčiai po 1956 m. vyko kadruų politikoje. LKP nuosekliai ir užtikrintai lietuviėjo: 1956 m. lietuviai partijoje sudarė 46,6 proc. narių, o po dešimties metų lietuvių skaičius siekė 64,6 proc. Panaši tendencija būdinga ir vadovaujantiems

⁷⁴ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus pokalbio su LTSR rašytojų sąjungos nariais komunistais protokolas, 1957 01 18, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 40.

⁷⁵ B. Puzinavičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius, 2001, p. 44–57.

(LKP CK, miestų, rajonų partijų komitetai) organams. Tik čia ji reiškęsi dar stipriau. Taigi galima teigti, kad *de facto* minėtos tendencijos liudijo specifinio sovietinei sistemai reiškinio *vietininkiškumo*, kai galios svertai pamažu persikelia iš „centro“ į respublikas, formavimąsi ir stiprėjimą.

1953 m. ir net 1956 m. įvykiai rodo, kad lietuvių visuomenės reakcijos į rusinimą anaipol ne visuomet reiškė kovą su sovietų valdžia Lietuvoje. Todėl ir valdžios pozicija įvykių atžvilgiu nebuvo visai vienoda. Maskva ir jos emisarai paprastai kovą su rusinimu ir už lietuvių kalbos bei kultūros išsaugojimą tapatino su „buržuaziniu nacionalizmu“ stengdamasi sureikšminti „nacionalizmo“ mastus. Lietuvos vadovybė, pirmiausia A. Sniečkus, neneigdamas „buržuazinio nacionalizmo“ grėsmės, vis dėlto manė, kad jo įtaka ribota. Lietuvos valdžios poziciją A. Sniečkus bene geriausiai suformulavo Kauno miesto partinėje konferencijoje 1957 m. kovą: „Mes turime stengtis į savo pusę patraukti visus, išskyrus galvažudžius. Tiems, kurie nori sąžiningai dirbti, tačiau nesutinka su mūsų santvarka, galime jiems paduoti ranką. Tačiau jei sąžiningai nedirbs, mes darysime išvadas. Jei jie mums trukdys, patrauksime iš kelio...“⁷⁶

⁷⁶ A. Sniečkaus pasisakymas Kauno m. XII partinėje konferencijoje. Stenograma. 1957 03 06–07 (rusų k.), LYA, f. 3110, ap. 22, b. 3, l. 141.

Vladas Sirutavičius

Outbursts of Ethno-Cultural Nationalism: On the Lithuanian National Identification in the Post-Stalinist Period

Summary

The article discusses several questions: the expression of Lithuanian ethno-cultural nationalism in Soviet Lithuania in the post-stalinist period; what national aims were formulated by members of the Soviet Lithuanian intelligentsia; and how the Lithuanian authorities reacted to outbursts of ethno-cultural nationalism and the demands posed by the intelligentsia and other social groups. It draws the conclusion that the de-stalinisation of the Soviet system picked up momentum after the 20th Congress of the CPSU, which allowed a limited liberalisation of the Soviet system. The Lithuanian reaction to the liberalisation often acquired an ethno-cultural form: the years 1953 and 1956 are generally used to raise and discuss questions of the cultural heritage and the use of the Lithuanian language in public. Some members of the Party and representatives of the Soviet Lithuanian intelligentsia demanded an extension of the use of the Lithuanian language in administration and public life. The leadership of the Lithuanian Communist Party realised that in conditions of socio-political instability, ethno-cultural symbols can become powerful factors in mobilising society. Therefore, the main aim of the leadership was not to let the growing ethno-cultural expectations become politicised. In other words, the authorities tried to distinguish society's 'legitimate' ethno-cultural needs from 'bourgeois nationalism'. It is true that this political course was characterised by a certain conjuncture: in stabilising the socio-political situation, less attention was paid to ethno-cultural needs. Repressive measures were used in the struggle against attempts to politicise ethno-cultural nationalism. These trends intensified after December 1956.